

Sylwester Kabat¹
ORCID 0009-0005-0372-8122

System ochrony dóbr kultury w Niemczech ze szczególnym uwzględnieniem ochrony przeciwpożarowej

The system of protection of cultural assets in Germany
with emphasis on fire protection

Wprowadzenie

Ochrona dóbr kultury zyskuje coraz większe znaczenie wśród opinii publicznej i ekspertów w Niemczech. Nie jest to zaskakujące, biorąc pod uwagę zniszczenia dóbr kultury i dziedzictwa materialnego i niematerialnego przez pożary w ostatnich latach oraz rosnącą świadomość potrzeby ochrony dziedzictwa ludzkości. Szczególnie po katastrofalnych pożarach znanych zabytkowych budynków i ich cennego wyposażenia – takich jak np. Zamek Merode w Langerwehe (Nadrenia Północna-Westfalia, 2000), Biblioteka Anny Amalii w Weimarze (Turyngia, 2004), Muzeum Kolejnictwa w Schwerinie (Meklemburgia-Pomorze Przednie, 2023) – czy mniej znanych obiektów, które również stanowią dobra kultury i uległy zniszczeniu – jak np. historyczna sala wykładowa w Muzeum Uniwersyteckim Liebiga w Gießen (Hesja, 2022), protestancki kościół w Großröhrsdorf (Saksonia, 2023) czy pałac Johannstorf niedaleko Dassow (Meklemburgia-Pomorze Przednie, 2025) – podnoszą się

¹ Sylwester Kabat: inż. pożarnictwa, absolwent pierwszego rocznika Wyższej Oficerskiej Szkoły Pożarniczej, Dipl.-Ing. / rzeczoznawca ds. oppoz. w zabytkach i obiektach sakralnych w RFN, www.kirchenbrandschutz.info; e-mail: s.kabat@t-online.de

głosy o bardziej skoordynowane działania prawne i praktyczne mające na celu ochronę dóbr kultury przed skutkami pożarów.

Dotychczas ochrona dóbr kultury (*Kulturgutschutz*) oznaczała w Niemczech w sensie formalno-prawnym „ochronę niemieckich dóbr kultury przed wywozem za granicę”. Podstawowym aktem prawnym obecnie jest federalna Ustawa z dnia 31 lipca 2016 r. o ochronie dóbr kultury (*Kulturgutschutzgesetz* – KGSG) (BGBl. 2016 I nr 39, s. 1914). Ustawa ta nie podejmuje żadnych konkretnych aspektów dotyczących ochrony dóbr kultury przed pożarami. Ponieważ nie ulega wątpliwości, że szczególnie dobra kultury wymagają ochrony przed powstaniem i skutkami pożarów, pozostaje rozpoznać, czy i jak w zakresie praktycznym i systemie prawnym ochrona przeciwpożarowa w Niemczech jest realizowana w ramach ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego.

System organizacyjno-prawny w Republice Federalnej Niemiec

Federacja

Niemcy są republiką federalną (*Bundesrepublik/Bund*) i składają się z 16 krajów związkowych (landów), z własnymi konstytucjami i kompetencjami ustawodawczymi. Władza ustawodawcza w Federacji należy do Bundestagu (izba niższa) i Bundesratu (izba wyższa). Bundestag jest wybierany w wyborach bezpośrednich przez obywateli, natomiast Bundesrat składa się z delegowanych przedstawicieli wszystkich rządów landów. Każdy land (*Bundesland*) ma swój parlament krajowy (*Landtag*) oraz rząd. Istnieje podział kompetencji w Republice Federalnej co do konkretnych obszarów działania federacji i landów.

System prawny

Podstawą systemu prawnego Republiki Federalnej Niemiec (RFN/BRD) jest Konstytucja (Ustawa zasadnicza, *Grundgesetz* – GG), która ustala m.in. kompetencje ustawodawcze i prawne federacji i landów w zależności od przedmiotu regulacji. Proces legislacyjny odbywa się w ten sposób, że inicjatywę ustawodawczą w Bundestagu mają rząd federalny, Bundestag lub Bundesrat. Jeśli ustawa dotyczy spraw landów, Bundesrat musi ją zatwierdzić.

W razie sporu powoływana jest komisja mediacyjna między Bundestagiem i Bundesratem. Po uchwaleniu ustawy przez obie izby, podpisuje ją Prezydent Federalny i ogłasza. Podział kompetencji ustawodawczych pomiędzy Bundestagiem i landami polega na tym, że konstytucja (GG) reguluje tzw. wyłączne kompetencje federacji, kompetencje konkurencyjne oraz kompetencje landów. Do kompetencji ustawodawczych federacji należą, oprócz typowych zadań państwa jak obrona militarna, m.in.:

- ochrona dóbr kultury przed wywozem zagranicę (*Kulturgutschutz*),
- ochrona ludności (*Zivilschutz*).

Kompetencje ustawodawcze poszczególnych landów obejmują obecnie m.in. następujące dziedziny:

- ochrona zabytków (*Denkmalschutz*),
- prawo budowlane (*Bauordnungsrecht/Bauordnung*),
- ochrona przeciwpożarowa i straż pożarna (*Brandschutz/Feuerwehr*),
- ochrona przed klęskami żywiołowymi, masowymi zagrożeniami i katastrofami (*Katastrophenschutz*).

Wszystkie landy skorzystały ze swoich uprawnień ustawodawczych i uchwaliły własne ustawy krajowe dotyczące powyższych dziedzin.

Kościoły i wspólnoty religijne

Oddzielnego omówienia wymaga sytuacja prawna kościołów i innych obiektów sakralnych w Niemczech. Diecezje Kościoła rzymskokatolickiego, ewangelickie Kościoły krajowe i ewangelicki Kościół ogólnokrajowy, wiele wolnych ewangelickich Kościołów, gminy wyznaniowe izraelickie, parafie katolickie i ewangelickie oraz zakony są podmiotami prawa publicznego. Kościoły i wspólnoty te uznawane są (wg art. 140 GG, w związku z art. 137 ust. 3 konstytucji Republiki Weimarskiej – WRV) za instytucje posiadające prawo do samostanowienia. Prawo to jest jednak zgodnie z tekstem konstytucji ograniczone do regulowania „własnych spraw” Kościoła. Istnieją jednak działania Kościoła, które mają wpływ na sferę prawa państwowego, np. w dziedzinie budownictwa. W przypadku takich działań art. 137 ust. 3 WRV nakłada na Kościoły obowiązek przestrzegania przepisów obowiązujących wszystkich w państwie. Tylko przepisy ustawowe mogą zatem jako „przepisy obowiązują-

ce wszystkich” ograniczać prawo Kościoła do samostanowienia zagwarantowane w art. 137 ust. 3 WRV. Przyjmuje się, że „prawo obowiązujące wszystkich” nie różni się od „prawa ogólnego”, czyli każdego prawa, które odnosi się do Kościołów nie jako do wspólnot religijnych, ale w taki sam sposób, jak do wszystkich innych podmiotów prawnych na terytorium państwa (Kabat, 1990). „Prawa obowiązujące wszystkich” to między innymi krajowe Prawo budowlane, Ustawy o ochronie zabytków czy Ustawy o ochronie przeciwpożarowej. Regulacje prawne zawarte m.in. w tych ustawach mają zatem zastosowanie również w kościołach i innych obiektach sakralnych, z zachowaniem jednak podjętych tam regulacji specjalnych w stosunku do Kościołów i wspólnot religijnych, a tym samym i ich obiektów sakralnych.

System ochrony dóbr kultury

Regulacje prawne

Ochrona dóbr kultury

Zgodnie z konstytucją RFN (GG) wyłączne kompetencje ustawodawcze w zakresie ochrony niemieckich dóbr kultury przed wywozem za granicę ma federacja (*Bund*) (art. 73 ust. 1 nr 5a GG). Obecnie obowiązującą Ustawę o ochronie dóbr kultury (KGSG) poprzedzała ustawa z 1955 r. – „Ustawa o ochronie dóbr kultury niemieckiej przed wywozem zagranicę” (KultgSchG) (BGBl. 2007 I nr 21, s. 757). Ochrona dóbr kultury została tam sprowadzona wyłącznie do ochrony narodowych dóbr kultury przed wywozem za granicę. Ustawa z 2016 r. ujednoliciła standardy, które wcześniej były rozproszone w różnych przepisach, szczególnie tych dotyczących Unii Europejskiej oraz UNESCO-Porozumień. Obowiązująca Ustawa reguluje m.in.:

- ochronę narodowych dóbr kultury przed wywozem,
- przywóz i wywóz dóbr kultury,
- obrót dobrami kultury,
- zwrot nielegalnie wwiezionych dóbr kultury,
- zwrot nielegalnie wywiezionych dóbr kultury oraz
- zobowiązanie do zwrotu dóbr kultury w ramach międzynarodowych transakcji wypożyczeń.

Jednocześnie ustawa wprowadza po raz pierwszy nakaz ochrony dóbr kultury, które są wpisane do „Rejestru dóbr kultury o znaczeniu narodowym”, a dokładnie zakaz ich niszczenia:

Zabrania się niszczenia, uszkodzania lub zmieniania wyglądu dóbr kultury wpisanych na listę dóbr kultury o znaczeniu krajowym w jakikolwiek znaczący lub tymczasowy sposób, chyba że jest to spowodowane koniecznością przeprowadzenia profesjonalnej konserwacji i restauracji lub prowadzenia badań zgodnie z uznanymi standardami naukowymi (§ 18 ust. 1 KGSG).

Przepis ten przenosi obowiązki, które zazwyczaj są regulowane w przepisach o ochronie zabytków poszczególnych landów, na dobra kultury o znaczeniu ogólnokrajowym. W przypadku rozbieżności między KGSG a właściwymi przepisami o ochronie zabytków danego landu pierwszeństwo ma ta pierwsza, ponieważ jest prawem federalnym (Fechner, 2022, s. 129). Obszar prawny ochrony dóbr kultury nie jest jednak jeszcze w Niemczech jasno określony. Pojawiają się kontrowersje dotyczące tego, co powinno być uznawane za dobro kultury, z jakich powodów, w jakim stopniu, w jakim zakresie i za pomocą jakich metod powinno być chronione (Fechner, 2022, s. 105).

Ochrona zabytków

Z punktu widzenia ochrony dóbr kultury przed zniszczeniami ważny jest w Niemczech obszar prawny: Ochrona zabytków (*Denkmalschutz*). Obiekt, głównie budowlany, nabywa status zabytku architektury (*Baudenkmal*) prawnie chronionego poprzez objęcie go ochroną zabytków. W zależności od landu ochrona przyznawana jest w drodze aktu administracyjnego przez gminę lub urząd ochrony zabytków poprzez wpis do rejestru zabytków (system konstytucyjny; księga zabytków, lista zabytków) lub na mocy ustawy, na podstawie spełnienia kryteriów zabytku (informacyjny rejestr zabytków).

Pod pojęciem „ochrona zabytków” rozumiane są działania państwa mające na celu zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez suwerenne zakazy i nakazy skierowane do właścicieli i innych osób upoważnionych do dysponowania zabytkami. Ochronę dóbr kultury można by zatem potraktować w Niemczech jako uzupełnienie Ochrony zabytków. Są jednak i odwrotne tendencje, które postulują rozumienie Ochrony zabytków jako części

Ochrony dóbr kultury, jako że w swej istocie obie dziedziny prawa zajmują się ochroną ludzkich wytworów materialnych o znaczeniu kulturowym przed utratą i zniszczeniem, a Ochrona dóbr kultury byłaby w tym przypadku pojęciem szerszym.

Prawną ochronę obiektu budowlanego lub innego przedmiotu określa Ustawa o ochronie zabytków (*Denkmalschutzgesetz*) danego landu, w którym obiekt ten się znajduje. I tak przykładowo Ustawa o ochronie zabytków w Nadrenii Północnej-Westfalii (DSchG NRW) (GV.NRW, 2022, s. 662) stanowi:

Właściciele i inni uprawnieni użytkownicy są zobowiązani do konserwacji i naprawy swoich zabytków, właściwego ich traktowania i ochrony przed zagrożeniem, o ile jest to dla nich uzasadnione (§ 7 ust. 1 DSchG NRW).

Odpowiednią „Listę zabytków” (*Denkmalliste*) prowadzi każde miasto i każda gmina.

Prawo budowlane

Kolejnym istotnym aktem prawnym w systemie ochrony dóbr kultury jest w Niemczech Prawo budowlane (*Bauordnungsrecht*). Podobnie jak ochrona zabytków, tak i prawo budowlane stanowione jest w Niemczech przez landy. W każdym z landów obowiązuje krajowe prawo budowlane (*Landesbauordnung*). Prawo budowlane dotyczy w szczególności obiektów budowlanych nowo budowanych, obejmuje również historyczne i zabytkowe obiekty budowlane, które zaliczane są do dóbr kultury.

Jest oczywiste, że nie wszystkie konkretne przepisy materialne prawa budowlanego mogą i powinny być zrealizowane w obiektach zabytkowych. Jest to najczęściej niemożliwe, zarówno z punktu widzenia techniczno-budowlanego, jak i ze względu na ochronę zabytków przed zniszczeniem. Dlatego w praktyce oceny i przebudowy zabytków architektury pewne ogólne ramy tworzą szczególnie dwa przepisy z Prawa budowlanego, tzw. klauzule generalne (*Generalklausel*) – pierwsza z nich wprowadza obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa, a druga umożliwia daleko idące odstępstwa od obowiązujących przepisów materialnych prawa budowlanego – na przykładzie Prawa budowlanego w Hesji (*Hessische Bauordnung – HBO*) (GVBl., 2018, s. 198):

Obiekty [budowlane] należy rozmieszczać, budować, modyfikować i utrzymywać w taki sposób, aby zapobiegać powstawaniu pożaru oraz rozprzestrzenianiu się ognia i dymu (rozprzestrzenianie się pożaru), a w przypadku pożaru umożliwić ratowanie ludzi i zwierząt oraz skuteczne prowadzenie akcji gaśniczych (§ 14 ust. 1 HBO).

Jednocześnie

Organ nadzoru budowlanego może zezwolić na odstępstwa od przepisów niniejszej ustawy lub przepisów wydanych na jej podstawie, jeżeli, biorąc pod uwagę cel danego wymogu i uwzględniając interesy sąsiadów chronione prawem publicznym, są one zgodne z interesem publicznym, w szczególności z wymogami § 3 (ocena celu ochrony) (§ 73 ust. 1 HBO).

Udzielane przez nadzór budowlany pozwolenia na budowę (przebudowę, zmianę użytkowania) w obiektach zabytkowych obejmują w większości landów również zezwolenie konserwatora zabytków. Jest to tzw. prawno-procesowy efekt koncentracyjny.

Ważne jest jeszcze zwrócenie uwagi na następujący problem: Prawo budowlane określa wymagania zgodnie z aktualnym stanem wiedzy w zakresie prawa budowlanego w oparciu o obowiązujące normy. Prawo ochrony zabytków ma natomiast na celu zachowanie świadectw architektonicznych przeszłości w ich substancji i wartości informacyjnej w stanie jak najbardziej niezmiennym. W praktyce oznacza to często sprzeczne ze sobą wymagania przepisów Prawa budowlanego, w tym szczególnie w zakresie ochrony przeciwpożarowej, oraz wymagania służb ochrony zabytków. Rozstrzygnięcie tych sprzeczności wymaga kompromisów z obydwu stron.

Pojęcie „dobra kultury”

Rejestry dóbr kultury o znaczeniu narodowym

Punktem wyjścia Ustawy o ochronie dóbr kultury jest ochrona narodowych dóbr kultury jako części niemieckiego dziedzictwa kulturowego, zapobiegająca ich wywozowi poza terytorium federalne. To, co uznaje się za narodowe dobra kultury, zostało zdefiniowane w Ustawie (§ 6 KGSG). Z jednej strony obejmuje to dobra kultury wpisane do „Rejestru dóbr kultury o warto-

ści narodowej”, z drugiej – dobra kultury będące własnością publiczną i znajdujące się w posiadaniu instytucji publicznej lub podobnej instytucji, która przechowuje dobra kultury. Wpisu na powyższą Listę dokonują poszczególne landy. Warunkiem wpisu jest, aby obiekt miał szczególne znaczenie dla dziedzictwa kulturowego Niemiec i tym samym kształtował tożsamość kulturową Niemiec.

Federalny Pełnomocnik Rządu ds. Kultury i Mediów, jako najwyższy organ federalny odpowiedzialny za kulturę i media, utworzył i prowadzi centralny portal internetowy służący ochronie dóbr kultury, na którym umieszczone są również Rejestry krajowe dóbr kultury o znaczeniu narodowym (Länderverzeichnisse, 2025). Rejestry te nie są jeszcze zbyt obszerne; przykładowo na liście w Brandenburgii znajduje się osiem obiektów, w Nadrenii-Westfalii – 31, ale w Bawarii już 261 obiektów. W rejestrach znajdują się obecnie głównie obrazy, ołtarze poza kościołami, rękopisy i książki, rzeźby, monety, ale i unikalne pojedyncze egzemplarze czy zbiory, jak np. pierwszy eksperymentalny silnik Rudolfa Diesla (Bawaria), Archiwum Opozycji NRD (Berlin), Listy i korespondencja Gottfrieda Wilhelma Leibniza (Dolna Saksonia) czy Dysk Nieba z Nebry (Saksonia-Anhalt). W rejestrach nie znajdują się budynki, obiekty budowlane czy budowle techniczne. Jest to zrozumiałe, ponieważ głównym celem Ustawy o ochronie dóbr kultury było zapobieżenie wywiezieniu tychże dóbr za granicę, co w przypadku budynków byłoby niemożliwe.

Ustawa o ochronie dóbr kultury nie przewiduje bezpośredniego wpisywania dóbr kultury Kościołów i wspólnot religijnych do Rejestru dóbr kultury. Kościoły i wspólnoty wyznaniowe mogą jednak zwrócić się do właściwego naczelnego organu państwowego z wnioskiem o wpisanie dóbr kultury będących ich własnością do Rejestru (§ 9 ust.2 KGSG). Ochrona może w takich przypadkach obejmować zarówno kościelne muzea i archiwa, jak i wyposażenie kościołów, w tym naczynia liturgiczne.

Listy zabytków

W praktyce pod pojęciem „ochrona dóbr kultury” rozumie się w Niemczech coraz powszechniej, niezależnie od oficjalnej definicji w ramach Ustawy, wszelkie materialne i organizacyjne metody i środki dla ochrony dóbr kultury i

zabytków. Daje temu wyraz tzw. podejście obiektowe, czyli wypracowywanie odpowiedzi na pytanie, jak dobra kultury mogą być najskuteczniej zachowane dla przyszłości w ich podstawowej substancji materialnej (Fechner, 2022, s. 110). Nie chodzi tu zatem jedynie o ochronę dóbr kultury przed wywozem za granicę, ale i o ich ochronę przed negatywnymi działaniami i skutkami wszelkich zagrożeń w miejscu, w którym się znajdują.

Do takich dóbr kultury zalicza się również zabytki architektury (*Baudenkmäler*). Na „Listach zabytków” poszczególnych miast i gmin znajduje się wiele mniejszych i większych zabytków architektury, w tym szczególnie pałace i zamki, klasztory i muzea, ratusze i wieże miejskie, jak i całe zabudowania uliczne np. domów z muru pruskiego, ale i obiekty przemysłowe oraz techniczne.

Również kościoły i inne obiekty sakralne są objęte wpisem na „Listę zabytków”, jeśli spełniają odpowiednie wymogi, ponieważ podlegają przepisom obowiązującym wszystkich. Ochronie podlega sam budynek kościoła, jak również często bardzo cenna z punktu widzenia historii sztuki wewnętrzna dekoracja oraz wyposażenie (Kabat, 2021). Kościół rzymsko-katolicki oraz ewangelickie Kościoły krajowe prowadzą poza tym własne działania w zakresie ochrony zabytków.

Ochrona przeciwpożarowa dóbr kultury

Skoro Ochrona dóbr kultury ma na celu ochronę ludzkich wytworów materialnych o znaczeniu kulturowym przed utratą i zniszczeniem, to należałoby przyjąć, iż do zadań Ochrony dóbr kultury powinna również należeć Ochrona przeciwpożarowa. W wyniku pożarów dobra kultury i zabytki ulegają co najmniej częściowemu zniszczeniu, a niejednokrotnie zostają całkowicie i bezpowrotnie zniszczone. Ochronie dóbr kultury przed skutkami pożarów służyć powinny zatem w państwie odpowiednie regulacje prawne oraz konkretne działania zarówno organów państwa, jak i właścicieli tychże chronionych przed zniszczeniem dóbr kultury i zabytków.

Wyrażona wiele lat temu sugestia, że ochrona dóbr kultury powinna być również zadaniem ochrony przeciwpożarowej i straży pożarnej (Kabat, 1998),

znajduje coraz więcej potwierdzeń i rozpowszechnia się. „Ochrona dóbr kultury musi stać się częścią codziennej pracy!” – wzywa w kilku oświadczeniach i komunikatach prasowych Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Niemieckiej Ochrony Przeciwpożarowej (vfdb, 2025). Ochrona dóbr kultury nie jest jeszcze bezpośrednio usankcjonowanym prawnie zadaniem ochrony przeciwpożarowej, ale istnieją zbieżności w celach obu obszarów ochrony, tak że ochrona przeciwpożarowa – zarówno w zapobieganiu, jak i zwalczaniu pożarów – również świadomie i systematycznie sprawuje ochronę dziedzictwa kulturowego (Kabat, 2025b).

Regulacje prawne

Przepisy o ochronie dóbr kultury i zabytków

W zakazie niszczenia dóbr kultury wprowadzonym w Ustawie o ochronie dóbr kultury można by widzieć również nakaz ochrony przed zniszczeniem, w tym przez pożary. Ustawa ta jednak nie precyzuje tego nakazu formalnie.

Ustawy o ochronie zabytków (DSchG) w landach, a więc dotyczące bezpośrednio szczególnie zabytków architektury, są już aktami prawnymi z wyraźnym celem ochrony przed zagrożeniami (*Gefahrenabwehr*). Ustawy poszczególnych landów dotyczące ochrony zabytków mają przede wszystkim na celu zapobieganie zagrożeniom w celu zachowania tych zabytków. Do takich zagrożeń trzeba zaliczyć również zagrożenie pożarowe. Musi to być jednak zagrożenie bezpośrednio konkretnego zabytku, aby odpowiedni urząd ochrony zabytków mógł interweniować. Dopuszczalne jest bowiem jedynie zapobieganie bezpośrednim zagrożeniom, nie zaś podejmowanie innych działań, do których właściciel byłby zobowiązany ze względu na wymogi konserwacyjne (Viebrock, 2022).

Obie Ustawy zatem nie dają bezpośrednich podstaw prawnych do wymagania odpowiednich przedsięwzięć i środków ochrony przeciwpożarowej w obiektach zabytkowych oraz w innych obiektach przechowujących dobra kultury, tylko z uwagi na ich ochronę jako obiektów chronionych.

Przepisy o ochronie przeciwpożarowej i strażach pożarnych

Regulacje prawne w zakresie zarówno ochrony przeciwpożarowej, jak i działalności straży pożarnych w Niemczech leżą w kompetencji landów i dotyczą kwestii organizacyjnych oraz częściowo zapobiegania pożarom, a dokładnie zachowania się ludzi w zakresie zapobiegania pożarom. Są to ustawy krajowe, które różnią się od siebie zakresem regulacji, a dotyczą ochrony przeciwpożarowej, straży pożarnych zawodowych i ochotniczych, pomocy technicznej, pomocy ogólnej, ochrony przed klęskami żywiołowymi i masowymi zagrożeniami, ochrony przed katastrofami. W ustawach tych regulowane są zarówno kompetencje i zadania poszczególnych organów i jednostek administracyjnych landu i samorządowych, jak i zadania oraz uprawnienia dowódców akcji ratowniczo-gaśniczych; przykładowo: w Nadrenii-Palatynacie – Ustawa krajowa o ochronie przeciwpożarowej, pomocy ogólnej i ochronie przed katastrofami, w Meklemburgii-Pomorzu Przednim – Ustawa o ochronie przeciwpożarowej i pomocy technicznej udzielanej przez straż pożarną.

Przepisy o ochronie przeciwpożarowej i strażach pożarnych nie zawierają żadnych regulacji co do ochrony dóbr kultury. Ochrona dóbr kultury nie jest zatem pierwotnym zadaniem straży pożarnej, lecz wynika z jej podstawowego zadania, jakim jest „ochrona przed zagrożeniami”. Straż zwalcza zagrożenia występujące w konkretnych przypadkach, dotyczące dóbr o dużym znaczeniu i których zniszczenie jest bezpośrednio zagrożone. Dlatego straż pożarna odgrywa szczególną rolę w ochronie dóbr kultury. W przypadku pożarów i wypadków jednostki straży pożarnych mają najczęściej dostęp do dóbr kultury jako pierwsze, dzięki czemu mogą zapewnić ich ochronę, a w konsekwencji dalsze istnienie (Tellenbröcker, 2024).

Prawo w zakresie Ochrony przeciwpożarowej nie reguluje bezpośrednio ochrony dóbr kultury i zabytków przed pożarami, z wyjątkiem ogólnej zasady dotyczącej postępowania i zachowania się ludzi. I tak przykładowo Ustawa w Meklemburgii-Pomorzu Przednim nakazuje (§ 22 ust. 1 BrSchG):

Każdy ma obowiązek zachowywać się w taki sposób, aby nie dopuścić do powstawania pożarów a powstałe pożary mogły szybko zostać zwalczone.

Podobne nakazy zawierają pozostałe krajowe ustawy o ochronie przeciwpożarowej.

Ważnym w tym kontekście jest jednak jeszcze inny zakres działalności służb ochrony przeciwpożarowej oraz straży pożarnych. W Niemczech nadzór nad ochroną przeciwpożarową, głównie w zakresie organizacyjnym i operacyjnym, sprawują odpowiednie urzędy lub komórki w starostwach powiatowych i miastach wydzielonych, a w dużych miastach (od ok. 90 000–100 000 mieszkańców) zawodowe straże pożarne (*Brandschutzdienststelle*). Te organy ochrony przeciwpożarowej są zobowiązane do przeprowadzania kontroli przeciwpożarowych m.in. w budynkach zabytkowych, muzeach, kościołach i innych obiektach historycznych. Regulują to ustawy o ochronie przeciwpożarowej i rozporządzenia wykonawcze w landach. Na przykład w Hesji (i podobnie w innych landach) kontrola przeciwpożarowa, nazywana też kontrolą zapobiegania zagrożeniom, to kontrola obiektów, które ze względu na rodzaj, przeznaczenie, lokalizację lub stan mogłyby stanowić zagrożenie dla dużej liczby osób lub znaczne zagrożenie dla zasobów naturalnych, mienia, cennych dóbr kultury lub w razie wypadku spowodować znaczne zakłócenia w bezpieczeństwie publicznym (§ 15 Heskiej Ustawy o ochronie przeciwpożarowej i przed katastrofami – HBKG). Wynikiem takich kontroli są odpowiednie protokoły z wnioskami i zaleceniami o poprawę stanu ochrony przeciwpożarowej w danym obiekcie. Nadmienić trzeba jednak, że organy ochrony przeciwpożarowej nie mają w tym przypadku kompetencji stawiania wymogów techniczno-budowlanych, a jedynie organizacyjne i operacyjne.

Przepisy budowlane

W praktyce pozostają zatem dwie możliwości poprawy stanu ochrony przeciwpożarowej w obiektach zakwalifikowanych jako dobra kultury i zabytki, za pomocą środków budowlanych i technicznych:

- dobrowolne podjęcie inwestycji w tym zakresie przez właściciela lub użytkownika obiektu, lub
- ocena stanu zabezpieczeń i ochrony przeciwpożarowej w ramach pozwolenia na budowę wydawanego przez nadzór budowlany.

W obu przypadkach – w drugim obowiązkowo – ekspertyza musi być wykonana przez doświadczonego, w większości landów również certyfikowanego przez państwo, rzeczoznawcę ds. ochrony przeciwpożarowej. Ekspertyza taka nazywana jest „koncepcją ochrony przeciwpożarowej” (*Brandschutzkonzept*). Odpowiednie regulacje prawne takich koncepcji zawierają przepisy prawa budowlanego poszczególnych landów. Ogólnie można ją zdefiniować, np. posiłkując się Prawem budowlanym w Nadrenii-Westfalii, a dokładnie Rozporządzeniem w sprawie kontroli techniczno-budowlanych (§ 9 BauPrüfVO):

Koncepcja ochrony przeciwpożarowej to ...kompleksowa ocena ukierunkowana na cel ochrony przeciwpożarowej w budynkach o szczególnym przeznaczeniu.

Budynki o szczególnym przeznaczeniu to w dużym uogólnieniu prawie wszystkie rodzaje budynków, oprócz budynków mieszkalnych i biurowych. Jak zatem widać z definicji koncepcji ochrony przeciwpożarowej, jest to ekspertyza, w której rzeczoznawca ocenia stan ochrony przeciwpożarowej w budynku na podstawie aktualnie obowiązujących przepisów, mając jednak na uwadze nie wypełnienie tych przepisów materialnych, lecz cel, jaki mają spełnić.

Takie podejście umożliwia legalną akceptację istniejących w konkretnym budynku zabytkowym, muzeum czy kościele warunków budowlanych czy technicznych. Podstawowymi warunkami takiego podejście do oceny obiektów zabytkowych są jednak:

- ocena realizacji celów ochronnych Prawa budowlanego oraz
- ocena istniejącego zagrożenia pożarowego w obiekcie.

Cele ochronne Prawa budowlanego w zakresie ochrony przeciwpożarowej są prawie identycznie sformułowane we wszystkich landach i dotyczą zabezpieczeń przed powstaniem i rozprzestrzenianiem się pożarów w budynku oraz ochrony ludzi, a także możliwości prowadzenia działań ratowniczo-gaśniczych (zob. cytaty wyżej).

Jednocześnie w całym tym procesie oceny trzeba jednak mieć na uwadze aspekt tzw. ochrony praw nabytych budynków (*Bestandsschutz*). Ochrona przeciwpożarowa w budynkach zabytkowych ma zawsze charakter wsteczny. Budynki zabytkowe istnieją od wielu lat, a wszystkie aktualne środki ochrony

przeciwpożarowej są do nich dodawane. Zabytkowe obiekty budowlane korzystają z ochrony praw nabytych przepisami budowlanymi, jeżeli:

- a) istnieją zgodnie z prawem, co można założyć w przypadku większości starych budynków,
- b) ich struktura konstrukcyjna nie została i nie zostanie znacząco zmieniona oraz
- c) ich przeznaczenie się nie zmienia.

W takim przypadku obiekty te nie muszą być zgodne z obowiązującymi przepisami dotyczącymi ochrony przeciwpożarowej oraz nie wymagają dostosowania do obowiązujących przepisów budowlanych wyłącznie z tego powodu, że nie są one dla nich odpowiednie.

Decydująca jest tu ocena zagrożenia pożarowego w danym obiekcie zabytkowym. Przykładowo Prawo budowlane w Bawarii (*Bayerische Bauordnung* – art. 54 ust. 3 BayBO) tak to formułuje:

...organy nadzoru budowlanego mogą nałożyć bardziej rygorystyczne wymogi w indywidualnych przypadkach w celu uniknięcia poważnych zagrożeń.

Podstawowe znaczenie ma tu rozpoznanie i uzasadnienie „poważnego zagrożenia” (*erhebliche Gefahr*) lub „konkretnego zagrożenia” (*konkrete Gefahr*) przez nadzór budowlany. Konkretne czy poważne zagrożenie nie musi być związane z określonym czasem, a nawet wystarczy prawdopodobieństwo wystąpienia szkody, nawet jeśli w danym przypadku nie występuje ono bezpośrednio w momencie oceny. Jednakże sądy nie są w tej kwestii do końca zgodne. Niektórzy uważają, że późniejsze żądanie środków ochrony przeciwpożarowej nie może zależeć od tego, czy istnieje konkretne zagrożenie w rozumieniu tradycyjnej ogólnej definicji prawa policyjnego, tj. czy wystąpienie szkody w dającej się przewidzieć przyszłości jest wystarczająco prawdopodobne; wystarczy fachowe ustalenie, że biorąc pod uwagę lokalne warunki, wystąpienie poważnej szkody nie jest całkowicie niemożliwe (decyzja Sądu Najwyższego Hesji z dnia 18.10.1999 r., sygn. akt: 4 TG 3007/97). Nie chodzi więc tylko o to, czy w istniejącym budynku może dojść do pożaru, ale o to, czy może on stanowić zagrożenie dla życia i zdrowia, jeśli dojdzie do niego w tym konkretnym budynku zabytkowym.

Jednocześnie najczęściej w budynkach zabytkowych widać wyraźnie, że istnieje w nich niebezpieczeństwo pożarowe, zwłaszcza dla ludzi. W związku z tym jest oczywiste, że w zabytkach budowlanych należy podjąć środki zapobiegawcze w zakresie ochrony przeciwpożarowej, aby zapewnić wystarczające bezpieczeństwo pożarowe dla ludzi. Rozstrzygnięcia ewentualnych sporów dotyczących oceny zagrożenia dokonują w Niemczech sądy administracyjne. Z decyzji sądowych wynika, że zagrożenia, które można by uznać za konkretne lub poważne, mogą obejmować prawie wyłącznie niezapewnienie odpowiednich możliwości ewakuacji osób z obiektu, czyli dróg ewakuacyjnych.

Konstatując zatem, trzeba przyjąć, że w Niemczech nie zostały uchwalone czy wydane przepisy w formie ustaw lub rozporządzeń, które by zobowiązywały właścicieli i użytkowników obiektów chronionych jako dobra kultury i zabytki, do instalacji odpowiednich urządzeń przeciwpożarowych czy przebudowy tych obiektów w celu zapewnienia odpowiednich zabezpieczeń przeciwpożarowych.

Praktyczne przedsięwzięcia

Nie tylko pożarnicy dochodzą w międzyczasie w Niemczech do wniosku, że do zadań Ochrony dóbr kultury należy również Ochrona przeciwpożarowa (Fechner, 2022, s. 106). Bowiem szczególnie praktyczne przedsięwzięcia i środki z zakresu ochrony przeciwpożarowej mają decydujące znaczenie dla ochrony dóbr kultury przed ich zniszczeniem. Ogień jest bowiem jednym z najniebezpieczniejszych wrogów, jeśli nie tym najgroźniejszym, zabytków budowlanych, dzieł sztuki czy zbiorów archiwalnych (Kabat, 2025a, s. 34). Szczególnie wysokie zagrożenie dla dóbr kultury występuje w historycznych obiektach oraz budynkach niedostosowanych do wymagań ochrony przeciwpożarowej, ze względu na prawie nieograniczone możliwości rozprzestrzeniania się ognia i dymu podczas pożaru. Inną charakterystyczną własnością wielu, jeśli nie większości, obiektów chronionych jest poważne utrudnienie działań ratowniczo-gaśniczych, przede wszystkim ze względu na utrudnioną dostępność w terenie, wysokie drewniane dachy, ograniczony dostęp do wody czy gęstą zabudowę.

Nowoczesne techniczne środki ochrony

W zabytkowych budynkach i innych obiektach przechowujących dobra kultury realizowane są w Niemczech w mniejszym lub większym zakresie zabezpieczenia przeciwpożarowe. Stosuje się przy tym, oprócz zasady skuteczności zabezpieczeń przeciwpożarowych, w miarę możliwości i stosowności dwie zasady z zakresu ochrony zabytków:

- zasadę odwracalności (*Reversibilität*) oraz
- zasadę kompatybilności (*Denkmalverträglichkeit*).

Chodzi o to, aby zarówno rzeczoznawca ds. ochrony przeciwpożarowej, jak i planujący konkretne zmiany budowlane i urządzenia przeciwpożarowe w zabytku mieli na uwadze możliwość demontażu tych instalacji bez uszkodzenia obiektu w przypadku, kiedy z uwagi na zmianę użytkowania nie będą konieczne, oraz aby planowane instalacje i zmiany budowlane dopasowywały się do obiektu i go niepotrzebnie nie niszczyły. Do takich środków i metod należą dzisiaj nowoczesne urządzenia i instalacje, które są szybciej akceptowane przez konserwatorów zabytków, niż typowe metody budowlane, w tym szczególnie:

- instalacje gaśnicze mgły wodnej

Stałe (automatyczne) i półstałe mgłowe instalacje gaśnicze są jeszcze nadal rzadkością w obiektach historycznych w Niemczech. Z dotąd znanych przykładów można tu wymienić m.in. byłe Opactwo Benedyktynskie Liesborn (obecnie Muzeum Powiatowe) w Wadersloh-Liesborn (Westfalia) ze stałą instalacją mgłową w pomieszczeniach muzealnych (drewniane stropy) oraz na poddaszu, czy kościół rokokowy Wieskirche w Steingaden-Wies (Bawaria), obiekt światowego dziedzictwa UNESCO, ze stałą instalacją mgłową na poddaszu. Celem zatem podstawowym montażu instalacji mgłowych w budynkach zabytkowych, muzeach, historycznych bibliotekach, kościołach i innych obiektach, w których przechowywane są dobra kultury, jest jak najszybsza ochrona tych dóbr przed rozwojem pożaru i zniszczeniem przez ogień, wysokie temperatury, sadze i wodę użytą do celów gaśniczych. Chodzi o szybkie zapobieżenie rozprzestrzenianiu się pożaru szczególnie w trudno dostępnych lub w ogóle niedostępnych częściach obiektu zabytkowego, takich jak poddasze z drewnianą historyczną konstrukcją dachów, wielowarstwowe stropy

drewniane czy wieże kościelne. Stosuje się przy tym zarówno stałe automatyczne instalacje, jak i półstałe, do których podłącza się straż pożarna.

Szczególnie ewidentnym przykładem bezpośredniego wpływu spektakularnego pożaru historycznego obiektu na stan ochrony przeciwpożarowej w tychże obiektach w Niemczech był wielki pożar katedry Notre Dame w Paryżu w 2019 r., po którym w niektórych obiektach, niezależnie od stanu regulacji prawnych, instalowane są również mgłowe instalacje gaśnicze. Ostatnim przykładem jest tu katedra w Eichstätt (Bawaria), w której już w toku prowadzonej wieloletniej kompleksowej renowacji zdecydowano po pożarze Notre Dame o zainstalowaniu na poddaszu oraz na wieży katedry półstałej mgłowej instalacji gaśniczej.

- systemy sygnalizacji pożarowej

Systemy sygnalizacji pożarowej z czujkami dymu w różnych pomieszczeniach są już od dawna stosowane w Niemczech dla celów ochrony dóbr kultury przed skutkami pożarów, szczególnie w muzeach. Ale i w tym przypadku nie istnieją w Niemczech przepisy, które by zobowiązały do wyposażenia tych obiektów i pomieszczeń w instalacje sygnalizacji pożarowej tylko z powodu potrzeby ochrony dóbr kultury i zabytków.

W ostatnich latach obserwuje się wzmożone poczynania w zakresie wyposażania zabytków, muzeów i innych obiektów historycznych w automatyczne instalacje sygnalizacji pożarowej. Ważnym powodem jest tu tzw. kompensacja; w automatyczne instalacje sygnalizacji pożarowej w systemie monitoringu są wyposażane obiekty historyczne jako tzw. środek kompensacyjny (*Kompensationsmaßnahme*). Jest to bardzo ważna i uznana metoda zabezpieczania historycznych obiektów w przypadku, gdy z powodu wymagań ochrony zabytku oraz budowlano-technicznych nie jest możliwe zabezpieczenie metodami i środkami budowlanymi, ponieważ powodowałoby to zniszczenie zabytku. Wychodzi się w tym przypadku z założenia, iż w razie pożaru nastąpi szybkie automatyczne wykrycie pożaru i tym samym interwencja straży pożarnej, co z kolei nie narazi obiektu zabytkowego i dóbr kultury na zniszczenie lub uszkodzenie.

Obiekty historyczne wyposażane są coraz częściej w systemy zasysające (*Rauchansaugsystem*) lub wczesnej detekcji dymu. Systemy te są szczególnie

przydatne w pomieszczeniach z bogatym wyposażeniem historycznym, jak freski na sufitach sklepionych czy rokokowe lub barokowe wyposażenie. W celu zassania dymu pożarowego wystarczą w sufitach prawie że niewidoczne otwory, które w żaden sposób nie zniszczą wnętrza pomieszczenia. Jako przykłady mogą tu posłużyć: ewangelicki kościół St. Johannis w Getyndze (Dolna Saksonia), używany również jako miejsce dużych zgromadzeń niereligijnych (*Versammlungsstätte*), z otworami zasysającymi w sklepieniu nawy głównej, oraz opactwo pobenedyktynskie Corvey w Höxter (Północna Nadrenia-Westfalia), na liście światowego dziedzictwa kultury UNESCO, obecnie zamieszkały pałac i muzeum w pomieszczeniach i salach reprezentacyjnych oraz historycznej bibliotece.

Szczególnie korzystne dla dóbr kultury byłoby zastosowanie systemów zawierających czujniki wykrywające ulatniające się substancje w fazie nagrzewania przedmiotów, tj. przed wystąpieniem pożaru. Umożliwiłoby to rozpoznanie potencjalnego tłącego się ognia przed jego faktycznym wybuchem, a tym samym jak najwcześniejsze zapobieganie dalszemu rozwojowi pożaru. Takie innowacyjne systemy wczesnego wykrywania pożarów są obecnie opracowywane. Po wczesnym wykryciu pożaru odpowiedzialny personel może zareagować znacznie szybciej niż straż pożarna za pomocą konwencjonalnego automatycznego systemu sygnalizacji pożaru (BRAWA-Projekt, 2024).

Planowanie kryzysowe

Jeśli „(...) wybuchu pożaru można spodziewać się praktycznie w każdej chwili”, konieczne jest planowanie działań w sytuacjach kryzysowych (*Notfallplanung*), zwłaszcza w bibliotekach, archiwach i muzeach, ale także w niektórych klasztorach, kościołach, zamkach i pałacach. Ponieważ:

fakt, że w wielu budynkach od dziesięcioleci nie wybuchł żaden pożar, nie dowodzi, że nie istnieje żadne zagrożenie w tym zakresie, lecz stanowi jedynie szczęśliwy zbieg okoliczności dla poszkodowanych, którego końca można się spodziewać w każdej chwili – jak stwierdza Wyższy Sąd Administracyjny w Münsterze (OVG NRW Münster, 2002).

Planowanie działań w sytuacjach kryzysowych to logistyczne i planistyczne przygotowanie do sytuacji, w której zbiory mogą zostać skutecznie zabezpieczone lub odzyskane. Planowanie działań w sytuacjach kryzysowych i tworzenie sieci reagowania kryzysowego stanowią ważne elementy zapobiegania szkodom w zarządzaniu konserwacją poszczególnych instytucji kultury i obiektów zabytkowych. W praktyce planowanie kryzysowe oznacza zarówno zapobieganie potencjalnym sytuacjom kryzysowym, jak i przygotowanie odpowiednich i niezbędnych działań ratowniczych po wystąpieniu sytuacji kryzysowej (Kabat, 2025a, s. 361).

Planowanie działań kryzysowych z uwagi na dobra kultury ma miejsce w Niemczech w wielu regionach, a zwłaszcza strażne pożarne prowadzą ćwiczenia na obiektach zabytkowych i inicjują przygotowywanie planów operacyjnych (*Feuerwehrplan*). Mimo wszystko renomowana Narodowa Akademia Nauk *Leopoldina* stwierdza (Leopoldina, 2023):

Musimy jednak również przyznać, że wciąż jesteśmy w Niemczech daleko od kompleksowej gotowości obronnej na wypadek sytuacji kryzysowych dla dóbr kultury.

Podsumowanie

W Niemczech obowiązkowe strukturalne i techniczne środki ochrony przeciwpożarowej w budynkach zabytkowych i obiektach przechowujących dobra kultury nie są przewidziane wyłącznie ze względu na ochronę tychże dóbr kultury. Wynika to częściowo z odpowiedzialności federalnej za ochronę dóbr kultury, rozumianą jako ochrona przed wywozem za granicę czy w konfliktach zbrojnych, oraz poszczególnych landów za ochronę budynków, ochronę przeciwpożarową i zabytków. Ochrona dóbr kultury i zabytków w Niemczech przed skutkami pożarów odbywa się w praktyce ich oceny przez rzeczoznawców, w przypadku odbudowy i renowacji oraz polega głównie na interpretacji klauzul generalnych ustaw oraz kompromisach pomiędzy służbami ochrony przeciwpożarowej, ochrony zabytków, nadzoru budowlanego oraz właścicielami i użytkownikami tych obiektów.

Streszczenie: W Niemczech nie istnieje jednolity system ochrony dóbr kultury z nakazami w zakresie ochrony przeciwpożarowej. Zarówno federalna Ustawa o ochronie dóbr kultury, jak i Ustawy o ochronie zabytków oraz Prawo budowlane w poszczególnych landach nie zobowiązują bezpośrednio do konkretnych działań i środków w celu ochrony dóbr kultury tylko z powodu ich zagrożenia pożarowego. Wszelkie poczynania w tym zakresie odbywają się w praktyce oceny obiektów historycznych przez rzeczoznawców i polegają głównie na interpretacji ustaw oraz kompromisach pomiędzy odpowiedzialnymi służbami i właścicielami oraz użytkownikami tych obiektów.

Abstract: Germany does not have a uniform system for protecting cultural assets through specific fire protection regulations. Neither the Federal Law for the Protection of Cultural Assets nor the Laws for the Protection of Historic Monuments and the Building Act in the individual federal explicitly mandate fire protection measures solely due to the fire risk associated with cultural assets. In practice, any such measures are typically determined through expert assessments of historic buildings and mainly consist of interpretation of the laws and compromises between the responsible services and the owners and users of these properties.

Słowa kluczowe: ochrona dóbr kultury, ochrona przeciwpożarowa, Niemcy, ochrona zabytków architektury, prawo budowlane, system prawny, kościół, ekspertyza (koncepcja) przeciwpożarowa

Keywords: cultural heritage protection, fire protection, Germany, protection of architectural monuments, building law, legal system, church, fire protection expertise (concept)

Bibliografia

- BRAWA-Projekt (2024). Deutsche Bundesstiftung Umwelt. Abschlussbericht zum DBU-geförderten Projekt: Digitales Branddetektions- und Früherkennungssystem für Kulturgüter (DIBRAK), Clausthal-Zellerfeld, CUTEC, 2024; <https://www.dbu.de/projektdatenbank/35580-01/>; <https://www.brawa.ovgu.de/>.
- Fechner, F. (2022). Kulturgüterschutz. W: D.J. Martin, M. Krautzberger (red.), *Handbuch Denkmalschutz und Denkmalpflege*. München: C.H. Beck.
- Kabat, S. (1990). Grundlagen und Durchführung der Brandsicherheitsschau in Kirchen, *Zeitschrift Forschung und Technik im Brandschutz*, 39(1), 39–41; 39(2), 88–95.
- Kabat, S. (1998). Kulturgüterschutz als Schutzziel des Brandschutzes, *Zeitschrift für Forschung, Technik und Management im Brandschutz*, 47(1), 16–22.
- Kabat, S. (2021). *Brandschutz in Kirchen und Klöstern. Brandgefahren – Brandschutzmaßnahmen – Beispiele*. Wiesbaden: Springer Vieweg.
- Kabat, S. (2025a). *Brandschutz in Baudenkmalern und historischen Bauten*. Köln: RM Rudolf Müller/FeuerTrutz.
- Kabat, S. (2025b). Brandschutz und Kulturgüterschutz. Aufgaben und Überschneidungen, *FeuerTRUTZ Magazin*, (2025)4, 16–20.
- Länderverzeichnisse (2025). Länderverzeichnisse national wertvollen Kulturgutes, https://www.kulturgutschutz-deutschland.de/DE/3_Datenbank/LVnationalWertvollenKulturguts/lvnationalwertvollenkulturguts_node.html#nav-Primary (dostęp: data).
- Leopoldina (2023). Apelt, M., Berthod, O., Breuer, *Organisatorische Voraussetzungen der Notfallvorsorge für Kulturgüter*. 2. Auflage. Halle (Saale): Nationale Akademie der Wissenschaften Leopoldina.
- OVG NRW Münster (2002). OVG NRW Münster: Postanowienie z 22.7.2002 – 7 B 508/01; zob. także wyrok z 28.1.2001 – 10 A 3051/99.
- Tellenbröcker, J. (2024). Kulturgüterschutz durch Brand- und Katastrophenschutzrecht. W: Verband der Restauratoren (VDR) e.V., *Einsatzhandbuch Kulturgüterschutz*, Bonn, s. 22–33.
- vfdb (2025). vfdb: *Kulturgüterschutz gehört stärker in den Blickpunkt!* Pressemitteilung vom 28.1.2025, <https://www.vfdb.de/newsroom/presse/vfdb-kulturgutschutz-gehört-stärker-in-den-blickpunkt> (dostęp: data).
- Viebrock, J.N. (2022). Denkmalrechtliche Ge- und Verbote und deren Durchsetzung. W: D.J. Martin, M. Krautzberger (red.), *Handbuch Denkmalschutz und Denkmalpflege*. München: C.H. Beck.